

Balassi-versek az unitárius énekhagyományban

Balassi Bálint néhány vallásos témájú szövegével legkorábban (vagy közel legkorábban) az unitárius gyülekezeti énekeskönyvekben, illetve unitárius vagy unitáriusokhoz köthető kéziratokban találkozhatunk.² Ezek a gyülekezeti énekeltségnek kitett, jelentős variabilitást mutató szövegváltozatok általában nem keltik fel a szakmai érdeklődést, hiszen az *Istenes énekek* szövegváltozataitól igencsak eltérnek. Úgy gondoljuk, hogy talán éppen amiatt érdemes figyelni ezekre a korai Balassi-variánsokra, mert igen korán, a 17. század első harmadában, az *Istenes énekek* első nyomtatott kiadása előtt éneklék őket gyülekezeti énekként. Noha minden bizonnyal távol állnak a szerzői variánstól, ám éppen azért izgalmasak, mert a kevés fennmaradt variáns is arra enged következtetni, hogy Balassi bizonyos szövegei már jóval az *Istenes énekek* kiadása előtt nagy népszerűségnek örvendtek. Olyannyira nagynak, hogy – az unitárius felekezet legalábbis – szinte széténekelte, gyülekezeti énekké tette azokat.

*Az Istenes énekek hagyománya*³

Balassi Bálint és Rimay János istenes versei jó ideig együtt jelentek meg nyomtatásban, így az alapján, hogy a két szerző szövegei elkülönülnek-e egymástól vagy sem, a kiadástörténet két típust különböztet meg: rendezetlen és

¹ HEVESI Andrea (1986) a 17. századi unitárius énekeskönyvekből írta meg doktori disszertációját. Jelenleg a 17. századi magyar versek adatbázisát (RMVA 17) készítő kutatócsoport tagja, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos segédmunkatársa.

² A tanulmány az OTKA/NKFI K 116234, *Spiritualista irodalom a kora-újkor Erdélyben* című pályázat keretén belül készült. Jelen dolgozat A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány című (Szeged, 2015) doktori dolgozat Balassi-fejezetéhez kapcsolódik. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2777/2/hevesi%20andrea%20doktori%20disszertacio.pdf> (letöltve: 2017. július 27.)

³ A nyomtatott *Istenes énekek*-kiadásokra vonatkozó információkat a szükséges mértékben ismertetjük, de a részletes, igen nagy változékonyságot mutató szakirodalom széleskörű ismertetésétől eltekintünk, s igyekszünk csupán a legfrissebb és a legelfogadottabb irodalmat bemutatni.

rendezett kiadásokat. Rendezetlen kiadásoknak nevezzük azokat, amelyekben Balassi és Rimay szövegei együtt, Balassi neve alatt, a szerzők szövegeit összevegyítve jelennek meg. A rendezetlen kiadások jelenleg ismert első darabja 1632 körül Bártfán jelent meg.⁴ Ezt 1633-ban Bécsben követte egy kiadás, amelyről azonban feltételezhető, hogy nem került forgalomba, hanem krúdában maradt.⁵

A rendezett kiadások alatt azokat az *Istenes énekek*-kiadásokat értjük, amelyek a két szerző szövegeit már elkülönülve és Rimay nevét is feltüntetve jelennek meg. Ebből az első kiadás az 1656 körüli ún. „váradi második” kiadás, melyet Szenci Kertész Ábrahám jelentetett meg. Vadai István legújabb kutatásai szerint⁶ ebből a rendezett kiadásból származik az elveszett löcsei kiadás és a Szebenben 1666-ban Szenci Kertész által kiadott nyomtatvány, mely a kolozsvári típusú *Istenes énekek*-kiadások őseinek tekinthető.

Sinka Zsófia kutatásai az *Istenes énekek* szövegeinek kollációján alapulnak, s ő arra jutott egy tanulmányában, hogy az *Istenes énekek* szövegváltozatait alaposan megvizsgálva „a versek szövegtörténete nem írható le az ismert stemmával.”⁷ Sinka Zsófia ezt még Vadai friss eredményei előtt mondta, de ettől függetlenül a szövegahagyományon továbbra is az látszik, hogy kötetszinten az *Istenes énekek* konkrét leszármazási ágrajzának elkészítése problematikus, hiszen a szövegek változataiban mindig vannak olyan eltérések, amelyek az előző kiadásban nem voltak benne, de nem feltétlen tekinthetők a szerkesztő/kiadó rontásának vagy éppen javításának.⁸

Bár a mi kutatásaink nem az *Istenes énekek* filológiájának tisztázására irányulnak, azt viszont merjük hangsúlyozni, hogy a korai, az *Istenes énekek* nyomtatása előttről fennmaradt, csupán egy-két Balassi (és/vagy Rimay) verset tartalmazó nyomtatványok és kéziratok szövegahagyománya tulajdonképpen a későbbi

⁴ H. HUBERT Gabriella, *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* MKSz, 1995, 169–172.

⁵ Armando NUZZO, *Balassi népszerűsítésének kezdetei: a bécsi kiadás*, ItK, 1992, 639–645.; *krúda* – szócikk = *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. minden kor, a főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi Kiadó, 2011. 116–120.; *Mikor jelent meg Balassi Bálint Istenes énekinek bécsi kiadása?* (Egy 1991-es pécsi előadás megírt változata.) Krúdának a kinyomatott, de be nem kötött nyomtatványokat nevezzük.

⁶ VADAI István, *Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám – Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje*, előadás az MTA ITI Reneszansz Osztályán 2015. február 24-én, ugyanez az előadás elhangzott Szegeden 2015. március 3-án.

⁷ SINKA Zsófia, *Adalékok a Balassi-Rimay szövegahagyományhoz = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 395.

⁸ Erről szól Sinka Zsófia tanulmánya, példákkal szemléltetve az állítását. *Uo.*, 387–395.

Istenes énekek-kiadások mindegyikétől nagyon távol áll. Olyan távol, hogy azt is kizárhatjuk, hogy egy esetleg eddig ismeretlen, mégis megjelent nyomtatványról vagy egy kéziratos hagyományozódási ágról származnának fennmaradt forrásaink. A következőkben a korai fennmaradt források tükrében (csak az unitárius forrásokat részletezve) azt mondhatjuk, hogy ezek a szórványosan előforduló Balassi- és Rímáy-versek *több* kéziratból származnak, nem egyből.⁹ Az *Istenes énekek* kiadásainak öröklődési modelljét Pap Balázs úgy mutatja be, hogy az *Istenes énekek* kiadásai egyrészt az autográfából származó kéziratos hagyományból és a szórványosan egy-egy nyomtatványban előforduló Balassi-versekből táplálkozik.¹⁰

Ezt a következőkben megkíséreljük azzal az állítással kiegészíteni, hogy az *Istenes énekek* nyomtatott kiadásai és a fennmaradt, szórványosan kéziratban és nyomtatványban előforduló Balassi-szövegeknek az általunk vizsgált protestáns gyűjteményekben meglévő változatai nemigen mutatnak kapcsolatot egymással. Az egyes forrásokban található variánsok olyan távol állnak egymástól, hogy azok semmiképp nem eredhetnek egymásból, s mindeközben a szövegváltozatok állapota arra enged következtetni, hogy Balassi bizonyos istenes énekei már a 17. század elején a variabilitásnak, a gyülekezeti énekléssel járó változásoknak kitett, népszerű szövegek lehettek.

Állításunk tehát az, hogy ezek a 17. század eleji protestáns hagyományban megtalálható, ma ismert szövegváltozatok nem voltak hatással a későbbi *Istenes énekek* kiadásainak szövegváltozataira, s a 17. század eleji protestáns gyűjteményekben található szövegváltozatok eredetét nem is egy autográf versgyűjteményre vezethetjük vissza. A szövegállapotokat nézve sokkal valószínűbb, hogy egy-egy vers „kikerült” a nyilvánosság elé, és az így kikerültek, tehát nem a gyűjtemények valamelyikében élők nagyon hamar népszerűek lettek. Ezek a népszerű, a gyülekezeti éneklés útján elindult változatok pedig olykor a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvekbe is bekerültek.

⁹ Már Vadai István említett előadásának utolsó diája is erről számol be, azaz azt mutatja be, hogy több kéziratos forrásból táplálkoztak az egyes versek.

¹⁰ PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2014, 64–65.

Az Istenes énekek szövegcsoportjairól

Klanciczay Tibor nagy ívű tanulmánya óta¹¹ az *Istenes énekek*nek három szövegcsoportját különböztetjük meg az egyes szövegcsoportok történetének különbözősége miatt. Az első csoportba Klanciczay azokat a szövegeket sorolta, amelyek Szenci Kertész kötetének élén szerepelnek. Klanciczay szerint ezeket a rendezetlen kiadásokban jobb állapotban találjuk, mint Szenci Kertész rendezett kiadásában, mert új forrás híján a szövegek csak romolhattak.¹² A második csoportba a rendezett kiadásokban jobbnak tartható szövegek kerültek, mert azok szerepelnek a korábbi rendezetlen kiadásokban és az újonnan rendezett kiadásban is, de új források ismeretében kiadva. A harmadik csoportot a Szenci Kertész-féle kiadások bővítései képezik, vagyis azok a szövegek, amelyek korábban egy rendezetlen kiadásban sem jelentek meg, csupán ekkor, az első rendezett kiadásban.

A később kifejtendők miatt ezeket az énekeket érdemes részletesen is felsorolnunk.¹³ A táblázat bemutatja a három csoport énekeit, és feltünteti, hogy melyik szerzőé a szöveg. Mivel az elsődleges célunk a Balassi-versek korai hagyományozódásának vizsgálata, a Rimay-versek közül csak azoknak említjük meg a forrását, amelyek az unitárius hagyományban, illetve az 1602-es debreceni énekeskönyvben megjelennek, tehát a 17. század eleji nyomtatott protestáns hagyomány részei.

¹¹ KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásaihoz*, MTA I. OK. 1957, 263–338.

¹² Klanciczay hosszas érvelését lényegre törően foglalja össze Sinka Zsófia idézett tanulmánya, így egy újabb összefoglalás helyett a továbbiakban SINKA Zsófiát idézem. (*I. m.*, 388–89.)

¹³ Az egyes csoportok verseit Sinka Zsófia alapján közlöm. (*I. m.*, 389–390.)

I. csoport:

Balassi	Rimay
<i>Bizonytal esmérem...</i> ¹⁴	<i>Ó, szegény megromlott...</i>
<i>Ó, én Istenem...</i>	<i>Epicédium-versei</i>
<i>Ó, szent Isten, kit kedvedben...</i>	<i>Mert ki megtér...</i>
<i>Kegyelmes Isten, kinek...</i> ¹⁵	
<i>Adj már csendességet...</i> ¹⁶	
<i>Lelkemnek hozzád való...</i> ¹⁷	
<i>Ó, én kegyelmes Istenem...</i> ¹⁸	
<i>Végtelen irgalmú...</i> ¹⁹	

¹⁴ *Tatrosy György-énekeskönyv*, S 37, 1618 körül.

¹⁵ *Kassai István énekgyűjteménye*, unitárius, S 1009; (H 32,) 1629 körül.

¹⁶ Kéziratos forrásai: *Vasady-kódex*, 1613–15, S 27; *Kassai István énekgyűjteménye*, H 32, 1629 k. Nyomatványban: RMNy 983. 1602–15, a kolozsvári unitárius énekeskönyv; RMNy 1290, a kolozsvári unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv elveszett kiadása; RMNy 1541. Az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv.

¹⁷ *Tholnay Ferenc-énekeskönyv*, 1614–1621, S 29.

¹⁸ Kéziratos forrásai: *Detsi-kódex*, 1609–13, S 25; *Lipcsei-kódex*, 1615, S 32; *Lugossy-kódex*, 1629–35, S 47. Nyomatványban, nótajelzésként szerepel még a szöveges nyomtatott megjelenés előtt: RMNy 983. Az 1602–15 közé tett kolozsvári unitárius énekeskönyv két Kochanowski-fordítása a *Nota Polonica* nótajelzés mellett nótaként említi. Ezek az *Ím, s hogy kiált...* és a *Reménységem vagy Istenem...* kezdetűek.

¹⁹ RMNy 945, *Keresztyéni imádságos könyv*, Graz, 1606; RMNy 787, *Generosi ac magnifici*, Vizsoly, 1596; RMNy 976, *Keresztyéni és istenes...* Bártfa, 1609; RMNy 1003, *Keresztyén imádságos könyv*, Pozsony, 1610; RMNy 1345, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1625; RMNy 1442, *Keresztyéni istenes és...* Lőcse, 1629; RMNy 1513, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1631. (Ez a szöveg nem fordul elő unitárius hagyományban, így ezt a későbbiekben nem részletezzük.)

II. csoport:

Balassi	Rimay
<i>Bocsásd meg, Úristen...</i> ²⁰	<i>Világon, ég alatt...</i>
<i>A Szentháromságnak első...</i> ²¹	<i>Legyen jó idő csak...</i> ²²
<i>A Szentháromságnak, kinek...</i> ²³	<i>Ó, ki későn futok...</i> ²⁴
<i>A Szentháromságnak harmadik...</i> ²⁵	<i>Az Úr az égben...</i>
<i>Nincs már hová lennem...</i>	<i>Ó, kegyelmes Isten...</i>
<i>Az én jó Istenem...</i>	<i>Jöjj mellém, szent Isten...</i>
<i>A te nagy nevedért...</i>	<i>Egyedül tebenned...</i>
<i>Mint a szomjú szarvas...</i>	<i>Nem lehet szebb dolog...</i>
<i>Mennyei seregek...</i> ²⁶	<i>Könyörülj énrajtam...</i>
<i>Áldj meg minket, Úristen...</i>	<i>Kiáltok hozzád mélységből...</i>
<i>Segélj meg engemet...</i>	<i>Reménységem te légy nékem...</i>
<i>Vitézek, mi lehet...</i>	<i>Örök életnek...</i>
	<i>Boldog, kinek vétkét...</i>
	<i>Hívek, keresztyének...</i>
	<i>Ó, Uram Isten...</i>
	<i>Vitézség embernek...</i>

²⁰ Kéziratos forrásai: *Bölöni-kódex*, 1615–21, S 30; *Lipcsei-kódex*, 1615, S 32; *Kuun-kódex*, 1621–1647, S 40. Nyomtatott forrásai: RMNy 962, *Psalterium Ungaricum*, 1607, Herborn (az előszóban egy versszak idézve); RMNy 983, az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyv, RMNy 1037, *Szent Biblia*, Oppenheim, 1612; RMNy 1290, az elveszett 1623-as kolozsvári unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv, RMNy 1422, *A Jézus szívét szerető...*, Bécs, 1629; RMNy 1541, az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv.

²¹ Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606. A gyűjteményben több Rimay-vers is szerepel a Balassi-szövegeken kívül. Mivel az alaposabban vizsgált szövegcsoporthoz az *Erdődy-énekeskönyv* darabjai nem képezik a részét, így az énekeskönyv részletezésétől eltekintünk. Bővebben: SZELESTEI N. László, *Az Erdődy-énekeskönyv*, ItK, 1978, 83–94. (A későbbiekben látjuk, hogy mely szövegekre fogjuk a hangsúlyt helyezni. Az unitárius hagyomány szempontjából a Szentháromságról szóló Balassi-vers értelemszerűen nem is jöhet szóba a dogmatikai okok miatt.)

²² Megvolt az RMNy 1290-ben, a mára elveszett 1623-as unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyvben. Érdekes, hogy a magánhasználatra szánt unitárius kiadások vélhetően mindegyikében megvan, nem tartalmazza viszont egyik gyülekezeti énekeskönyv sem.

²³ Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606.

²⁴ Megvolt az RMNy 1290-ben, a mára elveszett 1623-as unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyvben. Az RMNy 1541 ezt sem tartalmazza.

²⁵ Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606.

²⁶ Megvan az *Erdődy-énekeskönyvben*, H 606.

Balassi	Rimay
	Virtus, lelki jószág...
	Kerekded e világ...
	Udvar s irigy tisztetek...
	Katonák hadnagya...

III. csoport:

Balassi	Rimay
<i>Áldott szép pünkösdeknek...</i>	<i>Miként a szép napnak...</i>
<i>Pusztában zsidókat...</i> ²⁷	<i>Ez világ mint egy kert...</i>
<i>Ó, én édes hazám...</i>	<i>Hitető szerencse...</i>
	Senkit a pénz...
	Kinek tegyek panaszt...
	Kedvező szemekkel...
	Enyhítsd meg, Úristen...
	Hogy feledkeztél el...
	Ha az isten nékem...
	Tarts meg, Uram, engem...
	<i>A jó hitű ember...</i> ²⁸
	Kegyves Jehova...
	Nincsen segítségem...
	Igaz általút...
	Minden dolgok között...
	Szűz Mária lakozván...
	Mi Urunk, s édes Atyánk...
	Adjunk hálát Istenünknek...
	Az idő ósága...

²⁷ Kézirat: *Kuun-kódex*, S 40, 1621–1647. Nyomtatvány: RMNy 983, az 1602–15 közötti kolozsvári unitárius énekeskönyv; RMNy 1290, az 1623-as elveszett kolozsvári unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv; RMNy 1541, az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv. Valószínűleg megvolt az 1635-ös, makulatúrában fennmaradt (RMNy 1615) unitárius kiadásban is, hiszen a kiadvány fennmaradt anyaga pontosan egyezik az 1623-as énekeskönyv incipitjegyzőkével és az 1700-as későbbi magánhasználatra szánt unitárius énekeskönyvével.

²⁸ Megvan már az 1602-es debreceni énekeskönyvben (RMNy 886).

A táblázatból is jól kivehető, hogy az *Istenes énekek* kiadásai előtt már mind a három csoportból kinyomtatott bizonyos énekeket, s emellett terjedtek kéziratossan is.

Ebből kitetszik, hogy a 17. század első harmadában, az *Istenes énekek* megjelenése előtt már azok a szövegek is terjedtek különböző nyomtatott és kéziratossan hordozókon, amelyek legelőször együtt csak a 17. század második felében jelennek meg az *Istenes énekek*ben.

Ebből persze még nem következik feltétlenül az, hogy Balassi szövegei az *Istenes énekek* megjelenése előtt nem voltak összegyűjtve, de nem zárhatjuk ki ezt sem.

Először érdemes körbejárni azt a feltevést, hogy a Balassi-korpusz már össze volt gyűjtve, és a szórványosan megjelenő énekek ilyen, Balassi összes versét tartalmazó kötetből lettek bevalogatva a különböző nyomtatott és kéziratossan, a 17. század első harmadából származó gyűjteményekbe.

Számos tanulmány született arról, hogy Balassi Bálint 1589 őszén elkezdte a *Maga kezével írt könyvének* anyagát összegyűjteni és összeállítani.²⁹ Balassi *Maga kezével írt könyve* nem maradt ránk, de a kötetkompozícióba feltételezhetően tervezett 33 darabot tartalmazó vallásos tematikájú szövegeiből csak 10 volt készen a *Balassa-kódex* tanúsága szerint.³⁰ Ezt nevezi a szakma *Más könyvnek*, melynek meglétéről, tartalmáról is számos elmélet született, ezek részletezésébe nem megyünk bele. A *Balassa-kódexnek* a 10 vallásos énekről szóló részét azért kell viszont feltehetően létezőnek tekintenünk, mert a kódex a *Maga kezével írt könyvről* készült másolatának a másolata. Ez a sokat idézett rész nem tisztázott, hogy mikor kerülhet bele a Balassi–Rimay összegyűjtött kéziratossan hagyomány-

²⁹ A *Maga kezével írt könyv* lehetséges szerkezetéről, koncepcióiról legelőször Horváth Iván írt (HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982). Elképzelése vitákat váltott ki, szerinte a *Maga kezével írt könyv* koncepciójára többféle megoldás is kínálkozik. Mivel ez a témánktól messzire vezetne, így a viták ismertetésétől eltekintünk. KÖSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, ItK, 1987–88, 310–338. HORVÁTH Iván, *Egy vita elhárítása*, ItK, 1987–88, 642–665; KÖSZEGHY Péter, *Elhárítva (Megjegyzések Horváth Iván: Egy vita elhárítása című cikkéhez)*, ItK, 1989, 597–604.

³⁰ *Balassa-kódex*, betűhű kiadás, közlési KÖSZEGHY Péter, VADAI István, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 99. (Idézem a saját modernizált átiratomban: „Még vannak egynéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett, ki mindenestől is tíz, azok más könyvben vannak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért evilági éneket a Jephthes históriájától elválva, ki még nem kész.”) Az idézetből az tűnik tehát ki, hogy a vallásos tematikájú versei más könyvben voltak, és még nem adta ki Balassi azokat, hiszen a tíz vallásos ének mellé többet is szándékozott fordítani.

ba.³¹ Azt viszont Klaniczay tanulmánya óta tudjuk, hogy a *Balassa-kódex* másolója egy 1610 körül keletkezett kéziratból dolgozhatott.³² Az 1610 körüli másoló személyét Vadai István megkísérelti azonosítani is, s a „művelt irodalomkedvelő férfit” Petki János személyében véli megtalálni.³³ Petki Jánosról meg kell jegyeznünk – ez a későbbiekben még említésre kerül –, hogy erdélyi kancellár volt, unitárius vallású, és barátság fűzte Péchi Simonhoz és a szintén versíró Kátai Mihályhoz. (Kátai Mihály *Magas mennyben lakozó...* kezdetű éneke egyébként éppen az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben jelenik meg nyomtatásban, s kéziratoss forrása is alig van: az *Alciatus-toldalékban* és a *Lipcsei-kódexben* maradt fenn.³⁴)

Az 1632-es bártfai első, rendezetlen kiadást nem tarthatjuk a kezünkben, de a rendezetlen kiadások Balassi-verseit ismerjük. Már ebből is kitűnik (ld. a táblázatot), hogy hány Balassi-szöveg nem volt meg a rendezetlen kiadások előtt sem kéziratoss, sem nyomtatott formában. Példaként említjük a *Pusztában zsidókat...* (RPHA 1186), mely az *Istenes énekek* darabjaként csak az 1650-es években jelent meg nyomtatásban, illetve a *Balassa-kódexbe* is bekerült, de már megvolt előtte több unitárius nyomtatványban (ld. a táblázat lábjegyzetében), és a *Kuun-kódexben* is szerepel. Így továbbra sincs arra adatunk, hogy az *Istenes énekek* a nyomtatott megjelenés előtt egyben, összegyűjtve, akár nyomtatott, akár kéziratoss formában nagyobb ismertségre tehettek volna szert, mert a rendezett és rendezetlen kiadások énekanyagából több nem jelenik meg más forrásban, olyan szöveg viszont, amely csak a rendezett kiadásokba került be (például a *Pusztában zsidókat...*), már megjelent korábban is nyomtatásban.

Ha létezett is a *Más könyv*, nagyjából tíz énekkel, akkor sem kerülhetett ki abból a táblázatban felsorolt, a 17. század első harmadában már kéziratoss vagy nyomtatott formában ismert kb. 21 Balassi-ének.

Így jöhet szóba a terjedés szempontjából egy másik lehetséges opció, miszerint nem egy gyűjtemény volt népszerű, hanem külön-külön, kisebb csoportokban terjedtek Balassi istenes témájú énekei.

Ezt az állítást, miszerint a teljes istenes tematikájú Balassi-korpusz nem volt még összeszedve, de legalább is népszerűsítve az 1630-as évekig, több külső, nem az énekhagyományból eredő forrás is alátámasztja. Maga Rimay idéz egy levelet

³¹ Vadai István például a 99. lap bejegyzését azzal magyarázza, hogy nyomtatásból ismerhették ezeket az énekeket.

³² KLANICZAY, *i. m.*, 282.

³³ VADAI, *i. m.*, 160.

³⁴ A *Lipcsei-kódex* két Balassi-verset is őriz, 1615-ös másolatban.

Balassi verseihez tervezett előszavában,³⁵ amelyet Balassi Braunschweigből, Lengyelországból írt, és amelyben arról panaszkodik, hogy verseit sokan „ízetlenítik”, megváltoztatják, elrontják.³⁶

„S nevetem azokat, s búsulás nélkül nem szenvedhetem, akik akármilyen írásimot is elméjének csomós pórázára kötve, sok ígének változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, ízetlenítik, és azmellett engem való rágalmaszásokkal nyelveknek hegyeit is fenik.”³⁷

Kitérés: Balassi és a lengyelek

Az ebben a levélben Rimay jóvoltából fennmaradt idézetből egyébként az is kiderül – amellet, hogy a Balassi-verseket mind szavaiban, mind jelentésükben sokan megváltoztatják, s ez a változtatás negatív hatású a szerző szerint –, hogy három „énekecskét” küldött Lengyelországból Balassi Rimaynak. A három „énekecske” közül az egyiket Eckhardt Sándor a *Nincs már hová lennem...* kezdetűben vélte felfedezni, annak nótajelzése és rövidege miatt.³⁸ Az 1590 körül Lengyelországban keletkezett versek kapcsán Jan Slaski kiemeli, hogy Kochanowski hatása igen valószínűnek tűnik Balassi ekkoriban keletkezett szövegeiben.³⁹ Ezt a képet árnyalja tovább Balázs Mihály, aki tanulmányában elsősorban Balassi korai darabjain mutatta ki a lengyel hatást, s főképp Kochanowski hatását.⁴⁰ Ezt az apró észrevétellel egészíthetjük ki, hogy Balassinak éppen az 1590-es években Lengyelországban szerzett énekei olyanok, amelyek a magyar nyelvű, csak

³⁵ Rimay János Balassival kapcsolatos állításait mindig körültekintéssel kell kezelünk, de mivel ebben az esetben egy levelet idéz, illetve mivel Balassi a *Komédia* kapcsán is kitér arra, hogy a versszerzést akár el is vehetik tőle, s mások versszerzési szokásait kritizálja, a Rimay által idézett Balassi-véleményt talán nem tarthatjuk teljesen alaptalannak.

³⁶ Noha jelenlegi ismereteink szerint Balassi istenes énekei nem voltak ismertek a 16. század végén, s egy forrás sem tudósít bennünket ezekről konkrétan, mégsem zárhatjuk ki, hogy a feltehetően itt, ekkor, Lengyelországban keletkezett istenes témájú Balassi-versekre is vonatkozhat az idézet.

³⁷ *Rimay János írásai*, utószó, szöveggondozás és jegyzet ÁCS PÁL, Bp., Balassi, 1992, 51.

³⁸ BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, I, Bp., Akadémiai, 1951, 89. sz. jegyzete, 268.

³⁹ JAN SLASKI, *Balassi Bálint és a lengyelek*, ItK, 1999, 655–660.

⁴⁰ BALÁZS Mihály, *Jan Kochanowski és Balassi Bálint*, Tiszatáj, 135(2012), Diákmelléklet, 1–16.

unitárius gyülekezeti énekeskönyvekben megtalálható Kochanowski-fordításokkal poétikai értelemben több szempontból – metrum,⁴¹ a versekben megjelenő folyamatos, halmozott reflexió⁴² a személyes istendicséretre (könyörgés, dicsérés, magasztalás stb.), soráthajlás és közölés⁴³ – hasonlóságot mutatnak. Az ezekre az évekre datált Balassi-versek közül kettő ugyanúgy *Amen*-nel is végződik, mint az unitárius magyar fordítások (*Ó, én kegyelmes Istenem... és a Nincs már hová lennem...*). A *Kegyelmes Isten...* pedig olyan Balassi-vers, amely a kolofojja szerint 1591-ben az „óceánum” mellett – feltehetően Lengyelországban – keletkezett.

Térjünk vissza arra, hogy Balassi szövegei feltehetően nem egy gyűjteményben hagyományozódtak az *Istenes énekek* kiadása előtt, amely mára elveszett, hanem a gyűjtemény létrehozása előtt néhány vers nyilvánosságra kerülhetett, s ezeket énekelni kezdték, így a szövegek erős változáson mehettek keresztül. Látuk, hogy a Rimay által idézett Balassi-levél erről a változtató tendenciáról már panaszos hangvételben szólt.⁴⁴

Az, hogy Balassi szövegei – és itt jeleznünk kell, hogy nem tudhatjuk, az istenes tematikájúakról vagy az összesről van-e szó – nem voltak összegyűjtve, s még Rimaynál sem voltak meg teljesen, egy Ötvös Péter által ismertetett Rimay-levélből is kiderül.⁴⁵ Rimay ebben azt írta 1629-ben, hogy egy tervezett nyomtatott kiadáshoz igyekszik összegyűjteni Balassi verseit.

Szenci Kertész Ábrahám, az *Istenes énekek* rendezett kiadásának készítője már a Solvirogram Pannonius által elkészített, rendezetlen kiadások kapcsán panaszkodik a Balassi- és Rimay-szövegek filológiai pontatlanságaira, azt sérel-

⁴¹ Az *Ó, én kegyelmes Istenem...* is a lengyel költészet legkedveltebb, a8 a8 a8 a8-as metrumában íródott csakúgy, mint a bizonyítottan (ld. főleg BALÁZS, *i. m.*) lengyel forrású *Áldj meg minket, Úristen...* kezdetű vers.

⁴² *Kiért dicsérhessen lelkem mindenképpen... – Nincs már hová lennem; Hogy mind holtomig szívem legyen víg, téged magasztalván,/ Mindenek előtt s mindenek fölött szent nevedet áldván. – Kegyelmes Isten...; Kiért az míg élek itten,/ Dicsérlek felséges Isten,/ ki könyörül szil y veszteten,/ Áldott légy örökké, Amen. – Ó, én kegyelmes Istenem...*

⁴³ Pl.: *Csak rút szégyentül ódd fejemet, ha bántod... – Nincs már hová lennem...; Legyen azért elég immár/ sok búm, és szenvedtem nagy kár,/ rút szégyen, ki mint heves ár/ lelkemben keservesen jár. – Ó, én kegyelmes istenem...*

⁴⁴ A panasz mellett az esetleges lengyel hatású szövegek említése kapcsán érdemes azt is megjegyeznünk, hogy Rimay levéldézete említett három elküldött énekeskét is. Eckhardt Sándor (BÖM, I., 380) pont a fent idézett verseket sejtí a három elküldött „énekecske” mögött.

⁴⁵ ÖTVÖS Péter, *Rimay Balassi-kiadásának tervéhez. Egy meg nem kapott levél*, ItK, 1990, 81–87.

mezve, hogy Solvirogram „alig tudhatott (avagy ugyan nem is)”⁴⁶ különbséget tenni Rimay és Balassi szövegei között.

Ezt a szöveghelyet és a többi, idézett explicit reflexiót Szilasi László⁴⁷ Thienemann Tivadar⁴⁸ nyomán értelmezte is. Szilasi kifejtette, hogy a fennmaradt adatok fényében úgy tűnik, Balassi és Rimay versei többféle módon hagyományozódtak. Egyrészt volt a kéziratosságon alapuló, Thienemann fogalmaival élve *alakuló szövegcsoport*, másrészt pedig igény jelentkezett ezek összeszedésére, rendszerezésére, filológiai helyzetételére és kinyomtatására, hogy a *nyomtatott szöveg (feltételezett) állandóságának* igényét kielégítsék.⁴⁹

Ezek fényében viszont érdemes Szilasival Vadai István azon állítását módosítani, miszerint „Balassi verseinek nem voltak szerzői gyűjteményei, csak a szerzői gyűjteményének egyetlen másolata terjesztette el ezeket a verseket.”⁵⁰ Szilasi az itt ismertetett szövegek alapján arra jutott, hogy az egyvonalú leszármazási ágak ezek a reflexív, explicit kortárs kijelentések ellentmondani látszanak, s ezzel úgy tűnik, egyet kell értenünk.⁵¹

Az *Istenes énekek* nyomtatott megjelenése előtti kéziratot (és néhol nyomtatott) forrásban található Balassi-szövegek – úgy tűnik tehát – nem Balassi összes versét tartalmazó gyűjteményekből származnak. Láthattuk, hogy Solvirogram nem tudta különválasztani Rimay és Balassi szövegeit, ami miatt Szenci Kertész Ábrahám újabb gyűjtőmunkába, filológiai rendezésbe kezdett. Ezenkívül Rimay is azt írta a levelében, hogy össze kellene szedni Balassi szövegeit, és annak egy része a levél jelenének idején, 1629 nyarán „idegen kezekben” forgott.⁵² S nem szabad elfeledkeznünk arról sem, amit már említettünk, hogy Balassi maga is panaszkodott 1591-ben, hogy a verseit mennyire megváltoztatják.

Ha volt is tehát összegyűjtött *Más könyv*, avagy összegyűjtött teljes Balassi, az semmiképp nem lehetett ismert, nyilvános gyűjtemény. A Balassi-szövegek a 17. század elején minden valószínűséggel nem egy gyűjteményből kerültek el több felé, hanem kisebb csoportokban hagyományozódtak.

⁴⁶ Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekei*, szerk. SZABÓ Géza, Bp., Helikon, 1983, 22–23.

⁴⁷ SZILASI László, *A sas és az apró madarak, Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és reformáció 30), 29.

⁴⁸ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931.

⁴⁹ SZILASI, *i. m.*, 29.

⁵⁰ VADAI István, *Balassi Bálint fajtalan énekei*, ItK, 1994, 673–681. Idézi SZILASI, *i. m.* 27.

⁵¹ SZILASI, *i. m.*, 27–28.

⁵² ÖTVÖS, *i. m.*, 85.

Ezek a kisebb, néhány darabból álló Balassi-korpuszok pedig olyan forrásokban lelhetők fel, amelyeknek csak egy része köthető a protestáns gyülekezeti énekhagyományhoz, elsősorban az unitárius felekezet énekhagyományához. A továbbiakban ezekről lesz szó.

A korai istenes témájú Balassi-szövegek néhány forrásáról

Noha elsősorban az unitárius gyülekezeti énekléshez köthető forrásokról, s mellettük néhány olyan protestáns forrásról lesz szó csupán, melyek Balassi-szöveget tartalmaznak, mégsem tartjuk feleslegesnek táblázatosan bemutatni a Balassi-szövegek 17. század eleji, források szerint rendszerezett táblázatát sem.⁵³ A táblázatban a *Végtelen irgalmú...* kezdetű ének forrásait nem tüntetjük fel, mivel az nem képezi a vizsgált anyag részét, csak nyomtatásban, egy viszonylag zárt korpuszban maradt fenn.

Forrás	A forrásban található Balassi-vers
<i>Tatrosy György-énekeskönyv</i> , S 37, 1618 körül	<i>Bizonyal esmérem rajtam nagy haragod...</i>
<i>Kassai István énekgyűjteménye</i> H 32, 1629	<i>Kegyelmes Isten, kinek... Adj már csendességet...</i>
<i>Vasady-kódex</i> , S 27, 1613-15, megsemmisült	<i>Adj már csendességet...</i>
RMNy 983, az 1602–15 közötti kolozsvári unitárius énekeskönyv	<i>Adj már csendességet... Nótajelzésként két lengyel zsoldárfordításnál (Ím, s hogy kiált..., Reménységem vagy istenem...): Ó, én kegyelmes Istenem... Bocsásd meg, Úristen... Pusztában zsidókat...</i>
RMNy 1290, az 1623-as magánhasználatra szánt unitárius énekeskönyv	<i>Adj már csendességet... Bocsásd meg, Úristen... Pusztában zsidókat...</i>

⁵³ Igaz, hogy Kőszeghy Péter készített hasonló táblázatot, de mivel ő a nyomtatásban megjelent szövegekkel nem foglalkozott, a kéziratos szerelmi tárgyú versekkel viszont igen, így a különböző szempontok miatt egy, az ő táblázatához hasonló, tartalmilag mégis módosult változatot igyekszünk bemutatni. (KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint, Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014, 200–201.)

Forrás	A forrásban található Balassi-vers
RMNy 1541, az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv	<i>Adj már csendességet... Bocsásd meg, Úristen... Pusztában zsidókat...</i>
<i>Tholnay Ferenc-énekeskönyv</i> , S 29 1614–21.	<i>Lelkemnek hozzád való...</i>
<i>Detsi-kódex</i> , S 25, 1609–13.	<i>Ó, én kegyelmes Istenem...</i>
<i>Lipcsei-kódex</i> , S 32, 1615.	<i>Ó, én kegyelmes Istenem... Bocsásd meg, Úristen...</i>
<i>Lugossy-kódex</i> , S 47 1629–35.	<i>Ó, én kegyelmes Istenem...</i>
<i>Bölöni-kódex</i> , S 30, 1615–21.	<i>Bocsásd meg, Úristen...</i>
<i>Kuun-kódex</i> , S 40, 1621–40.	<i>Bocsásd meg, Úristen... Pusztában zsidókat...</i>
RMNy 962, <i>Psalterium Ungaricum</i> , 1607, Herborn, előszó	<i>Bocsásd meg, Úristen...</i>
RMNy 1037, <i>Szent Biblia</i> , Oppenheim, 1612.	<i>Bocsásd meg, Úristen...</i>
RMNy 1422, <i>A Jézus szívét szerető... Bécs</i> , 1629.	<i>Bocsásd meg, Úristen...</i>
<i>Erdődy-énekeskönyv</i> , H 606.	<i>A Szentháromságnak első... A Szentháromságnak, kinek... A Szentháromságnak harmadik... Mennyei seregek...</i>

Ha az unitárius nyomtatott hagyományt vesszük a szövegvariánsok elemzésének alapjául, a legfontosabb források azok lesznek, amelyekben megvan az unitárius énekeskönyvben is megtalálható három Balassi-vers.

A *Kuun-kódexben* (S 40) a három Balassi-versből kettő, a *Pusztában zsidókat...* és a *Bocsásd meg, Úristen...* található meg. Ez a forrás az általunk vizsgált korpusztól abban a tekintetben eltérni látszik, hogy ezen a két Balassi-szövegen kívül egy Rimay- (*Ó, ki későn...*) és több olyan ének is bekerült a gyűjteménybe, amely később az *Istenes énekek* vegyes énekrendjében szerepelni fog. Éppen ezért ez egy olyan forrásnak tekinthető, amely a nyomtatott *Istenes énekek*-kiadás előtt számos közös ponton érintkezik az *Istenes énekek* szövegeivel incipit tekintetében, noha szövegváltozatai erősen eltérnek bármely *Istenes énekek*-kiadásától. A

gyűjtemény csak két Balassi-szöveget tartalmaz, s ebből az egyik, a *Pusztában zsidókat*... olyan szöveg, amely Klaniczay III. csoportjában található meg, tehát legelőször az *Istenes énekek* darabjaként csak a rendezett kiadásokban jelenik meg. Ugyanez a helyzet az *Ó ki későn*... kezdetű Rimay-verssel is: az *Istenes énekek*be csak a rendezett kiadások során kerül be. Meg kell viszont jegyezni, hogy a *Kuun-kódexben* több olyan gyülekezeti ének van, mely a nyomtatott unitárius hagyomány része, s emellett a két Balassi- s az egy Rimay-szöveg is olyan, amely nyomtatásban a *Kuun-kódex* előtt csak a kolozsvári unitárius énekeskönyvekben voltak meg. Magától értetődőnek tűnne azt mondani, hogy esetleg a kódex ezekből a forrásokból vagy ezeknek a nyomtatványoknak a kéziratos hagyományából merít, ám – ahogy azt a Balassi-szövegek összevetésénél látni fogjuk – a szövegváltozatok olyan eltérők a nyomtatott unitárius hagyományban és a *Kuun-kódexben*, hogy ezeket egy forrásra visszavezetni vagy az egymásból származtatást kimutatni lehetetlen. Semmi olyan textológiai és filológiai érünk nincs, amelyből a két gyűjtemény szövegváltozatainak bármiféle kapcsolatára következtethetnénk. A *Kuun-kódex* és az *Istenes énekek* szöveghagyománya, úgy tűnik, érdemes az alaposabb összevetésre, de témánk miatt ezt most nem kíséreljük meg, hiszen messzire vezetne.⁵⁴

Kassai István énekgyűjteménye a nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyv énekanyagát dogmatikai szempontból is unitárius változatban hozó gyűjtemény. Az 1629-es ex libris szerint Kassai Istváné volt, s Korzenszky Richárd érvelése⁵⁵ alapján egy Makai Mihály nevű íródeák másolta. A tulajdonos Kassai István az erdélyi kancelláriát vezette Kovacsóczy Farkas halálától, 1634-től 1644-ig. Kemény János önéletírásában Kassai Istvánt igen kellemetlen emberként említette, de az előléptetését Péchi Simon kancellár életútjához hasonlította.⁵⁶ A tulajdonos tehát Péchi Simonhoz és Petki Jánoshoz – ahhoz a Petki Jánoshoz, aki Vadai szerint esetleg az 1610 körüli Balassi-másoló lehetett – hasonlóan erdélyi

⁵⁴ Az incipitek alapján feltételezett énekegyezés sok esetben félrevezető is lehet. Doktori dolgozatomban igyekeztem rámutatni arra, hogy az 1593-as bártfai gyülekezeti énekeskönyv és az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyv rengeteg közös éneket tartalmaz, a szövegek textológiai vizsgálata viszont kimutatja, hogy nem egymásból származnak a variánsok, mert azokon számtalan eltérés mutatható ki. Néhány, nem teljes körű szövegösszevetés alapján mondhatjuk, hogy a *Kuun-kódex* a nagyszámú énekegyezés ellenére nem valamely *Istenes énekek*-kiadás forrásából merített, csupán hasonló szövegeket válogatott össze.

⁵⁵ KORZENSZKY Richárd, *Kassai István énekgyűjteménye*, Pannonhalma, 1997, 18–19.

⁵⁶ KEMÉNY János *önéletírása*, kiad. SZALAY László, Pest, Heckenast Gusztáv, 1856, 407. A szóban forgó részt érvei alátámasztására KORZENSZKY idézi: *i. m.*, 17.

kancellár. Az unitárius források viszonylag gazdag (a többi felekezethez képest mindenképp annak mondható) Balassi-anyaga nem zárja ki, hogy esetleg egy Petkihez hasonló, befolyásos kolozsvári személy által kerüljön be néhány szöveg a gyülekezeti éneklésbe.

Kassai énekgyűjteményében Balassi *Adj már csendességet...* és a *Kegyelmes Isten...* kezdetű éneke található meg. A *Kegyelmes Isten...*, úgy tudjuk, sehol másutt nem található meg a korban. Mivel ennek a szövegét korabeli variánssal összevetni nincs mód, Korzenszky elemzésére támaszkodva adunk rövid ismeretést a szövegváltozatról. A *Kegyelmes Isten...* kapcsán azonban azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ez Balassinak viszonylag kései, 1591-es, Lengyelországban szerzett verse. Az előzőekben már utaltunk arra, hogy nem zárhatjuk ki a szöveg kapcsán a lengyel zsoldárfordító, Kochanowski hatását, akitől az unitáriusok is fordítottak zsoldárokat.

Korzenszky elemzése végig azt mutatta be a későbbi bécsi és lőcsei *Istenes énekek* kiadásokban szereplő variánsokkal való összevetés során, hogy az unitárius hagyományban szereplő szövegváltozat mennyire a gyülekezetiségnek volt alárendelve.⁵⁷ Arra a megállapításra jutott, hogy a *Kegyelmes Isten...* kezdetű ének „olyan szövegmodosulásokat, romlásokat mutat, amelyek inkább arra vezetnek, hogy emlékezetből, gyakorlati énekes hagyomány alapján írhatta le az énekek gyűjtője.”⁵⁸ A szövegromlással kapcsolatban annyit azért megjegyeznénk, hogy bár néhol valóban romlik a rím vagy a ritmus, másfelől a hétköznapiabb formák használatát poétikai szempontból valóban romboló hatásúnak tekinthetjük, a gyülekezeti éneklés szempontjából az ismertebb, egyszerűbb megoldások használatát sikeresen oldotta meg az énekek összegyűjtője.

A 4. strófa 2. sora az unitárius forrásban így hangzik: „sok javaidat úgy hulasd reám, mint szegény szolgádra”. A kritikai kiadás nyomán Korzenszky kiemelte, hogy a „szegény szolgádra” kifejezés az *Istenes énekek*ben szereplő „te régi szolgádat” kifejezésnél közkeletűbbnek számított, így itt az ismertebb kifejezés egy kevésbé szokásos formulát váltott fel, amit Korzenszky az emlékezetnek, a gyülekezeti hagyománynak tulajdonított.⁵⁹ Az 5. versszak 2. sora szintén egyszerűbb, közérthetőbb az unitárius forrásban, mint a bécsi és a lőcsei variánsokban: a Kassai-énekgyűjtemény „és mindenkoron könyörgésemmel” kifejezése egyszerűbb, mint az *Istenes énekek* „mindenek előtt s mindenek fölött” formája.⁶⁰

⁵⁷ KORZENSZKY, *i. m.*, 49–54.

⁵⁸ KORZENSZKY, *i. m.*, 54.

⁵⁹ KORZENSZKY, *i. m.*, 51.

⁶⁰ KORZENSZKY, *i. m.*, 52.

A hallás utáni lejegyzésben, a szóbeli hagyományozódásban látta az okát Korzenszky annak is, hogy az *Istenes énekek* változatában a 6. strófában található „viseljed gondomat” az unitárius kéziratban „viseld jól gondomat” lesz.⁶¹

A kolofonstrófa változása olyan mértékű az unitárius szövegben, hogy azt gyakorlatilag értelmetlenné teszi. Ennek az oka többféle lehet, talán az ének lejegyzője is több változatot ismert, és a változatok összecsúsztak a végén. De attól sem tekinthetünk el, hogy ezt az éneket lejegyzője csak kéziratokból ismerhette, hiszen a kolofonstrófa nem feltétlen képezte részét az éneklésnek. A kolofonstrófák a gyülekezeti énekeskönyvekből is kikoptak idővel, s a helyüket a zoltárok hivatkozó strófái, illetve doxológia vette át, vagy éppen elmaradtak, s a helyükre nem került semmi. Itt leírva mégis van kolofon, csak éppen nem értelmes, ami valószínűsíti, hogy a gyülekezeti éneklésben ez a strófa nem hangzott el, nem volt közismert, így azt a lejegyző máshonnan ismerhette, talán kéziratokból. (Az *Istenes énekekben*: „Kilencvenegyed mikor jegyezték másfélezer felett”, a Kassai István énekgyűjteményben: „Ezeröttszázban mikor írnának másfélezer felett”).⁶² A strófák sorrendje is változott, ahogy arra Korzenszky rámutatott, ő azonban nem említette meg azt, hogy ennek a gyülekezeti „széténeklésen,” a közismertségen, s emiatt az emlékezetből való felidézésen kívül dogmatikai okai is vannak.

A kilencstrófás Balassi-szövegből az unitárius forrás hetet közöl csupán, egyet, az utolsó előtti pedig nem Balassi szövegéből illeszti oda: az a versszak egyik fennmaradt forrásban sincs benne a *Kassai-énekgyűjteményen* kívül. A Balassi-forrásokban a 4. versszak így hangzik:⁶³

„Mi hasznod benne, hogy ha veszélyre jutok kétség miatt,
Kit fiad által hozzád váltottál, mint fogadott fiat?”

Az utóbbi sor egyértelműen olyan dogmatikai tanítás, amely azt hangoztatja, hogy a megváltás Krisztus eljövételével teljesült be. Ezt az unitáriusok nem vették fel szövegváltozatukba, viszont a strófa helyett bekerült egy másik strófa, amely a Krisztus megváltása helyett azért könyörög, hogy az Úristen a *Krisztus által* jókat adjon. Így a Krisztus nem mint megváltó, az Isten fia jelenik meg, hanem olyan személyként lép elénk a szövegben, aki által, akinek a *révén* az Atya jókat tud adni:

⁶¹ KORZENSZKY, *i. m.*, 52.

⁶² KORZENSZKY, *i. m.*, 52–53.

⁶³ Az egyszerűség kedvéért a kritikai kiadás alapján hozom. (ECKHARDT, *i. m.* 131–32. 90. sz.)

„Áldj meg testemben, áldj meg lelkemben, áldj meg életemben,
A Krisztus által minden dolgomban mindörökké, Amen.”

Ezáltal a strófa egy, a kolofon előtti záró strófává is vált, éppen ezért a lezárt-ság, az unitárius értelemben dogmatikai zárásnak nevezhető versszak használata miatt valószínűleg a kolofonstrófát nem is énekelték, s innen eredeztethető a le-jegyző bizonytalansága.

Igen erősen megváltozott szöveg ez, s látható, hogy megjelennek itt mind a közköltészet felé tendáló, a szöveget érthetőbbé, egyértelművé tevő elemek, mind pedig az olyan strófikopások – és hozzátételek –, amelyek dogmatikailag énekelhetővé teszik a szöveget az unitáriusok számára.

Korzenszkyvel együtt elmondhatjuk, hogy ennek a Balassi-szövegnek az *Istenes énekek* nyomtatásban való megjelenése előtről fennmaradt szövegváltozta tehát olyan, amely a gyakorlati énekes hagyományból íródott le. Balassi énekeit a 17. század első harmadában gyakorlati hagyományból, gyülekezeti éneklésből ismerték.

Tatrosy György énekgyűjteményében (S 37), melybe a szövegeket 1618-ban írta be a tulajdonos, a *Bizonnyal ismerem rajtam nagy haragod...* kezdetű Balassi-ének egy strófája található meg, a 4. versszak, mely a következő variánsban lett rögzítve:

„Anyámnak méhében bűnben fogantatám,
noha abból töled⁶⁴ megmosogattattam,⁶⁵
de sárban⁶⁶ maradtam,
és ismét az bűnre⁶⁷ visszatántorodtam.”

Messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le egy strófából, de látható, hogy egyik nyomtatott forrással sem egyezik a variáns, s igazából olyan változásokot tartalmaz, melyek a gyülekezeti éneklésnek a sajátjai: a szórendcsere és az egyszerűbb kifejezés, az utolsó sorban az első sor szavának ismétlése. Ez az em-

⁶⁴ Bécs, Lőcse, az 1700-as unitárius magánhasználatra szánt énekeskönyv: „Melyből noha töled”; ECKHARDT főszövegében (*i. m.*, 5. sz.): „Kiből noha töled”.

⁶⁵ Minden másban: *kimosogattattam*. Az adatokat itt is, a későbbiekben is a hálózati kritikai kiadásból veszem. *Balassi Bálint összes verse*, hálózati kritikai kiadás, szerk. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, *Gépeskönyv*, 2002, ver. 2.0. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm> (letöltve: 2017. július. 27.)

⁶⁶ Minden más kiadásban: *gyarlón*.

⁶⁷ Minden más forrásban, kiadásban: *annak utána*.

lékezetből a *Conspiratio Kendiana* szövege mellé, oldalt a lapra leírt egy versszak azt mutatja, hogy Tatrosy György fejből írta oda a szöveget, tehát ismerte, felidézte, nem másolta valahonnan. Annak ellenére, hogy a korból nincs másik ismert szövegváltozatunk, Tatrosy György írődeák emlékezetből tudott idézni 1618-ban egy Balassi-szöveget.

A versnek más forrását nem ismerjük a korból, először a rendezetlen kiadásokban jelent meg. Tatrosy György énekeskönyve azért is különleges, mert tudunkkal ő az egyetlen írődeák a 17. században, akinek önéletírása maradt ránk.⁶⁸ Ezt 1645-ben kezdte írni, s kiderül belőle, hogy árvasága és gyámság alá helyezése után 1612-ben Kolozsvárra került, s a kolozsvári ítélobírónak, Kassai Istvánnak lett az inasa, s ennek István nevű gyermekével egy iskolába is járt. 1618-ban, az énekgyűjtemény keletkezésekor Brassóba ment, de később visszatért még Kolozsvárra Kassaihoz több ízben is, s írődeákja lett. Tatrosy György tehát olyan személy, aki a Balassi-szöveget is tartalmazó gyűjteményét 1618-ban írta, s köze volt a 17. század eleji kolozsvári kancelláriához, hiszen a Kassai István énekgyűjteményének 1629-es tulajdonosát, Kassai Istvánt szolgálta. Nem zárhatjuk ki, hogy a 17. század első évtizedeiben Kolozsvárt, volt valami olyan forrás, amelyből kiindulva ezek a szórványosan, egy-egy kéziratossá vagy nyomtatott énekgyűjteményben megjelenő, szövegváltozataikban erősen a gyülekezeti énekeltséget mutató Balassi-szövegek leíródtak. Így Vadai István azon állítását, hogy esetleg Petki János kancellár kezében lehetett Balassi-gyűjtemény, a 17. század első harmadából fennmaradt, kolozsvári eredetű énekgyűjtemények Balassi-variánsai alátámasztani látszanak, de legalább is nem zárják ki. Ám mivel ezek a fennmaradt szövegváltozatok markáns eltéréseket tartalmaznak a későbbi *Istenes énekek* szövegváltozataihoz képest, a gyülekezeti éneklésre szabott változatok semmiképp nem lehetnek a későbbi *Istenes énekek* forrásai. A következőkben néhány korai Balassi-variáns elemzésével igyekszünk erre rámutatni.

A korai Balassi-variánsok összevetése

Bűnös és/vagy bús? Az *Ó, én kegyelmes Istenem...* változatai

Az *Ó, én kegyelmes Istenem...* kezdetű ének (RPHA 1109) az unitárius anyagban nótajelzésként szerepel két lengyel zsoldár fordításánál.⁶⁹ A hívek, az énekeskönyvek használói feltehetően ismerték azokat a szövegeket, amelyeket

⁶⁸ Önéletírását közli és elemzi: DOMOKOS Pál Péter, *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései*, ItK, 1957, 238–261. Az adatokat ez alapján közlöm.

⁶⁹ *Ím, s hogy kiált; Reménységem vagy Istenem...*

gyülekezeti ének nótajelzésére használtak, hiszen a gyülekezet számára nem mondana sokat, ha soha nem hallott énekekre hivatkoznának a kiadások.

Azt, hogy a protestáns éneklésben ismert versről van szó, alátámasztani látszik az is, hogy az unitárius nótautaláson kívül a vers szövege megvan több forrásban is: a *Detsi-kódexben* (S 25), a *Lipcsei-kódexben* (S 32) és a *Lugossy-kódexben* (S 47) is. Ismertségéről, elterjedtségéről és népszerűségéről – annak ellenére, hogy nyomtatásban nem jelent még meg – az is tanúskodik, hogy a *Lugossy-kódexben*⁷⁰ négy strófával több van, mint bármely nyomtatott kiadásban. Ez a négy strófa nincs meg a *Detsi-kódexben*. A *Lipcsei-kódexben* viszont olyan többletstrófa van, amely a többi forrásban nincs meg. Úgy tűnik tehát, hogy ez a Balassi-szöveg, annak ellenére, hogy nyomtatott kiadásról még nem beszélhetünk ebben az időben, mégis olyan népszerű volt, hogy hol hosszabb, hol rövidebb formában énekeltek, s még új strófák is belekerültek. Az énekeltségre, az orális hagyományra utalnak a változatok bizonyos jellemző jegyei is: a szórendcserék, a köznapibb, közismertebb kifejezések használata a későbbi *Istenes énekek* variánsaihoz képest, illetve a strófák felcserélése.⁷¹ A korai variánsok olyan erős változásokat tartalmaznak, amelyek alapján azt mondhatjuk: az ének nagy népszerűségnek örvendhetett, másolhatták, énekelhették, „széténekelhették” már a 17. század első évtizedeiben.

A második strófa 4. sora a *Detsi-kódexben* így szerepel: „ez okáért megfizetem”. A *Lipcsei-kódexben* „de hiszem már megfizetem” áll, a *Lugossy-kódexben* pedig „de hiszem már megfizettem”. Az *Istenes énekek* kiadásaiban más forma szerepel, mely már azonos a rendezett és a rendezetlen kiadásokban, de azért szórendcsere megfigyelhető a kiadások között. „Kiért ím lám megfizettem” szerepel az 1633-as bécsi, az 1665-ös kassai, és az 1660 körüli bártfai kiadásban, „Kiért lám ím megfizettem” pedig a következőkben: Kolozsvár, 1669–77; 1677; 1681; *Mátray-kódex*, Lőcse 1670, 1671, Pozsony 1676.⁷²

Korzenszky nyomán mondhatjuk, hogy tipikusan a szóbeli, énekelte hagyomány sajátja az is, amikor a szokatlan szórendet a strófákban hétköznapi szórenddel helyettesítik. A harmadik versszak második sora szemléletesen mutatja ezt a jelenséget: minden *Istenes énekek*-kiadás a nem hétköznapi, nem megszo-

⁷⁰ A *Lugossy-kódex* szövegváltozatát KLANICZAY közléséből idézem. (*I. m.*, 333–335.)

⁷¹ Terjedelmi okokból csak néhány példát hozunk a megfigyelt jellegzetességekre, hiszen több Balassi-vers is elemzésre kerül majd.

⁷² Az adatokat a hálózati kritikai kiadásból vettük: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm>. (letöltve: 2017. július 27.). A továbbiakban is innen vesszük az elemzés *Istenes énekekre* vonatkozó adatait, ellenkező esetben jelezzük külön, hogy más a forrása.

kott, művészibb formát használja, másfelől pedig minden korai kéziratos forrás egymástól ugyan különböző módon, de köznapibb szórendet használva hozza a sort. Minden variáns olyan tehát, amelyet a gyülekezeti hagyomány már egyszerűsített, mire lejegyzésre került.

A nyomtatott *Istenes énekek* hagyományban a 3. versszak első két sora a következő:⁷³

„Legyen azért elég immár,/ Sok búm és szenvedtem nagy kár...”

A *Detsi-kódex* változata:

„Legyen elég azért immár,/ vallottam sok bút és sok kárt.”

A szöveg úgy változott, hogy a szótagszám mindenütt kijött, de látható a *Lipcsei-kódex* változatából is, hogy a kéziratos hagyomány mennyivel köznapibb:

„Legyen elég azért immár,/ vallottam sok bünt és sok kárt.”⁷⁴

A *Lugossy-kódex* változata a második sor *és-ét* kiveszi, felsorolást hozva létre, de a szótagszám megmarad, mert a sor elején egy *én*-nel nyit:

„Legyen elég azért immár,/ én vallottam sok bút, sok kárt.”⁷⁵

Talán ez a néhány példa is rámutat arra, hogy Korzenszky Richárdnak a *Kassai István énekgyűjteményében* található Balassi-szövegekről tett megállapítása nemcsak az unitárius anyagra, hanem az összes, az *Istenes énekek* kiadása előttről fennmaradt forrásra is alkalmazhatónak látszik. Így azt mondhatjuk, hogy az unitárius gyülekezeti énekeltségen kívül minden bizonyal énekeltek Balassi-szövegeket más felekezetek is, hiszen a szövegváltozások az orális hagyományban terjedő szövegek sajátosságait mutatják.

A király, a bölcs és a mágus: a *Pusztában zsidókat...* változatáról

Ez a szöveg azért is figyelmet érdemel, mert ahogyan azt az előzőekben kifejtettük, Klaniczay kimutatta, hogy csak a rendezett kiadásokban jelenik meg, tehát egészen későn lett csak az *Istenes énekek* része. A nyomtatott megjelenés

⁷³ A hálózati kritikai kiadás alapján, ld. előző lábjegyzet.

⁷⁴ A *Lipcsei-kódexet* kézbe venni nem tudtam, ezt ECKHARDTÓL idézem. (I. m. 269.)

⁷⁵ KLANICZAY, i. m. 334.

előtt csak néhány forrásból maradt ránk: az egyik a *Kuun-kódex*, a másik pedig a nyomtatott unitárius énekeskönyv.⁷⁶

Textológiai mintapélda lehetne a 2. strófa szövegének változása. Ha a Bibliában több történetben is szerepel utat mutató csillag és három személy, akkor miért ne lenne a különböző szövegváltozatokban különböző szereplőkkel elmesélve a történet? A második versszak első sora a következő: „Te adtál csillagot három szent királynak...”

Ezt a változatot tartalmazza a *Balassa-kódex*, a *Kuun-kódex* és az 1602–15 közötti és az 1632-es, illetve az 1697-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv is, az *Istenes énekek* kiadásai közül pedig az 1670-es és az 1671-es lócsei, az 1669–77 közti, az 1677-es és az 1681-es kolozsvári kiadások.

Néhány kiadásban a királyok mágusokká változnak: az 1676-os és az 1699-es pozsonyi kiadásokban a „három szent királynak” helyére „ama’ mágusoknak” került.

Ugyanazon a gyülekezeti hagyományon belül az unitáriusok kétféle variánsal jelentetik meg a szöveget. Az 1700-as magánhasználatra szánt énekeskönyvben – s az unitárius szöveghagyomány alapján feltételezhetjük, hogy az ezt megelőző magánhasználatos énekeskönyvekben is – a három szent király három szent *bölcse* változik. Úgy gondoljuk, ez is azt mutatja, hogy a nyomtatott hagyományban rögzített változatokról sem mondható el feltétlenül, hogy pontosan ezek, pontosan ebben a formában hangozhattak el a templomban. Merész elképzelés lenne, hogy otthon bölcsekről, a templomban királyokról kötelező énekelniük a híveknek. Sokkal valószínűbb, hogy a hagyományban mind a kettő élt, csak a nyomtatványok az előző kiadásokat követve nem egységesítették a felekezeten belül sem a szövegeket: egy-egy ének (még akkor is, ha az Balassi-szöveg) variánsaiban élt egy gyülekezeten belül is.⁷⁷

A közösségi igényeknek való megfelelést mutatja, hogy az unitárius kiadásokban nem szerepel már sem a kolofonstrófa, sem az azt megelőző, szerelmi

⁷⁶ Az unitárius énekeskönyvek közül megvan az RMNy 983-ban, azaz az 1602–15 közötti kiadásban, majd tartalmazza az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv is. Emellett tartalmazta az elveszett 1623-as magánhasználatra szánt gyűjtemény, s ebből arra következtethetünk, hogy az 1635-ös, makulatúrán fennmaradt töredékben is benne volt. (RMNy 1615.) Ezeknek nyomán kiadásra kerül a századvégi unitárius énekeskönyvekben is: az 1697-es gyülekezeti, és az 1700-as magánhasználati is tartalmazza.

⁷⁷ Túri Tamás hívta fel a figyelmemet arra, hogy ismerünk 18. század eleji unitárius prédikációt (MsU 288), amely mellett érvel, hogy a bibliai bölcsek mágusok és nem királyok. A 18. század eleji unitárius elképzelések tehát, úgy tűnik, igyekeztek határozott álláspontot képviselni, emiatt e téma érdemes lehet a további kutatásokra.

tematikát feldolgozó versszak (*Felejtsd el annak is...*). A kolofonstrófák kikopásáról már volt szó, ám érdemes megjegyezni, hogy az *Istenes énekek* kiadásai minden esetben közlik a kolofonstrófát is, míg az unitárius énekeskönyv nem. A szerelmi témájú strófát pedig egyedül a *Kuun-kódex* és a *Balassa-kódex* őrizte meg. Eckhardt Sándor a vershez fűzött jegyzetében meg is jegyezte, hogy „érdekes esete ez a közösségi igény és az egyéni költés harcának.”⁷⁸ Ha összegezni akarjuk, a *Pusztában zsidókat...* szövege olyan forrásnak tűnik, amely jóval kevesebb helyen bukkan fel a nyomtatott megjelenése előtt, viszont annak ellenére, hogy ismertségének semmi nyoma az 1589-es szerzetetés és az 1602–15 közötti nyomtatott megjelenése között, már olyan változatban jelenik meg az első nyomtatott kiadásban, amely abszolút a gyülekezeti éneklésre van szabva, azoknak az igényeknek van a szöveg alárendelve. Ez a Balassi-szöveg is ismert kellett legyen az énekelt hagyományban is ahhoz, hogy így átalakuljon.

Már, ma, most. A *Bocsásd meg, Úristen... változatai*

Ez a Balassi-vers az, amely a legkorábban jelent meg gyülekezeti énekeskönyvben nyomtatásban. Szenci Molnár Albert zsoltáros könyvének oppenheimi kiadása 1612-ben bevette a gyülekezeti énekek közé, de már az 1607-es herborni kiadásának előszavában is szólt róla: a legszebb énekek mondja három gyülekezeti ének szemléltetésekor. Itt csak egy strófája van meg, de feltűnő, hogy Szenci Molnár minden bizonnyal fejből idézi a szöveget, már az incipitet is variánsában hozza, a *Bocsásd meg, Úristen* helyett ugyanis személyesebb formula áll itt: *Bocsásd meg, Istenem*.

Az incipit is változást hoz, ami azért érdekes, mert a versek eleje nehezebben változik, mint a közepe, az incipit tulajdonképpen az ének ismertetőjegye. A gyülekezeti énekeknél azonban nem ritka, hogy az énekeknek már a kezdősora is variánsokban létezik.

Az unitárius énekeskönyvek mindegyike hozza ezt az éneket, a magánhasználatra szántak is, s Eckhardt megállapította, hogy a *Lipcsei-kódex* szövege igen hasonló az unitárius szövegváltozathoz.⁷⁹ Azonban a többi gyülekezeti ének szövegváltozata, mely megtalálható mind az unitárius kiadásokban, mind a *Lipcsei-kódex*ben, nagy különbségeket mutat, erősen eltérnek egymástól. A Balassi-szövegek közül a *Bölöni-kódex* ezt az egyet tartalmazza, amely szintén az unitárius nyomtatványokhoz áll a legközelebb, ám számos ponton el is tér attól. A *Bölöni-*

⁷⁸ ECKHARDT, *i. m.*, 256.

⁷⁹ ECKHARDT, *i. m.*, 202.

kódex variánsa azt mutatja, hogy a háromszéki lejegyző nem a nyomtatványból másolt szolgálai, hanem feltehetően az ott, akkor a gyülekezetben használt változatot rögzítette. A *Bölöni-kódex* a két S-sel kezdődő strófát kihagyja (az akrosztichont ezzel értelmetlenné téve: BalaiBalinthe), emellett több olyan pont is van, ahol az unitárius kiadástól eltér, ám Szenci Molnár variánsával azonos. A nyomtatott énekhagyomány református és unitárius változata egyaránt nyomot hagyott a kézirat variánsán.⁸⁰

Az unitárius kiadások is megőrizték ennél a versnél az önreflexív záró strófát, mely bár nem klasszikus kolofon, de az unitárius kiadásban hozott szövegváltozat a szerzőséget állítja előtérbe, míg a többi forrás már az énekeltséget tanúsítja, még az *Istenes énekek* kiadásai is. Az unitárius kiadásokban a szerzésre való reflexió miatt a rím is elromlik: *szívemből/lelkével/ördöggel*. A többi forrás viszont éneklést, énekeltséget, hangzó használatot említ, nem szerzést, mint az unitárius.

Unitárius nyomtatványok és a *Bölöni-kódex*: „Ez éneket szerzém keseredett szívemből.”

A *Kuun-kódex*: „Éneklém ezeket ily keseredett szívvel.”

Szenci Molnárnál és a bécsi kiadásban: „Éneklém ezeket megkeseredett szívvel.”

A 11. versszak némely változatban E/1-es személyű marad⁸¹ – ne felejtjük el, hogy a vers végig E/1-ben, illetve, amikor a beszélő a lelkéről szól az Istennek, akkor E/3-ban beszél – míg több kiadás T/1-re vált ebben a versszakban. A többes szám némileg ellentmond a szövegkörnyezetnek, így nem kizárt, hogy a számtalan E/1-es változat valamelyike áll közelebb a szerzői kézirathoz, nem a többes számú változatok. Valószínű tehát, hogy a többes számot hozó variánsok inkább a közösségi éneklési szokásokat tükrözik.

⁸⁰ Például a 4. versszakban az unitárius nyomtatványokban „hogy vétkezett” áll, a *Bölöni-kódex*ben és az oppenheimeri kiadásban viszont „sok bűnt tött” szerepel. A *Bocsásd meg, Úristen...* szövegösszevetésében a szórendcserék, egyszerűsítő tendenciák éppúgy megfigyelhetők, mint számos gyülekezeti ének esetében.

⁸¹ E/1-es az 1602–15-ös unitárius kiadás változata: „Inkább tekintsd Uram irgalmasságos voltod,/ és sok bűneimnek ingyen megbocsánatját,/ mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének te ellened a hívek.” A hálózati kritikai kiadás főszövegét hozva a legtöbb helyen pedig így szerepel: „Irgalmasságod is annál inkább kitetszik,/ amennél több vétünkünk megengedtetik,/ inkább kegyelmedben, mint büntetésedben te irgalmad tündöklük.”

Ennek a strófának a teljes ismertetése szinte lehetetlen terjedelmi okok miatt, hiszen némi túlzással élve ahány hordozó, annyi változat. A számos változat oka nem is csak a többes szám – egyes szám problémára vezethető vissza, hanem feltehetően dogmatikai okokra is: az irgalom és a bűnbocsánat kérdésében nem mindegy, hogy mely felekezet mit mond. Így ennek a strófának a nagy variabilitását elsősorban az okozhatja, hogy minden felekezet igyekezett a maga dogmatikai álláspontjának megfelelőre kovácsolni a strófa mondanivalóját. A többes szám használata pedig annak ellenére, hogy a vers beszédhelyzetébe nem illeszkedik, erősíti a gyülekezeti hangot, miszerint az isteni irgalom mindenkié.

A többes szám első személy egyedül közvetlenül a záró strófa előtt jelenik meg, amikor is az Úr áldása kerül középpontba, és a bűntől való tartózkodás lesz a fő mondanó. Mintha a személyes bűnvallást, bűnbánatot ezzel a strófával tené általánossá az ének. Ahogyan arra Pap Balázs rámutat, nem elképzelhetetlen, hogy ez és az ezt követő záró strófa utólagos kollektivizálás eredménye, s a *Balassi Balint* akrosztichon után a vers szerzői változata véget ért, és az utolsó két versszak utólagos betoldás eredménye.⁸²

Ebben a strófában az isteni kegyelmet azonban az egyes változatok különbözőképpen értik. Van olyan variáns, amelyben ez áll: „ki most megkegyelmeze”.⁸³ Ez feltehetően egy katolikus variáns; a bűnbocsánat, bűnvallás végén az Úristen feloldozást ad: amint elhangzik a bocsánatkérés, a bűnbocsánat aktusa is megvalósul. Ezt fejezi ki a versben szereplő *most*. Az unitárius kiadások közül a gyülekezeti énekeskönyvek mindegyike egy dogmatikai értelemben semlegesebb változatot hoz: „ki ma megkegyelmeze”. Ez a *ma* nem olyan erőteljesen a gyónásra utaló, mint a *most*, de feltehetően zavarhatta ez a sor a dogmatikára érzékeny füleket, mert az 1700-as kiadásban ritmusrontással a bűnök bocsánatának idejéről szóló rész hiányzik: „ki maga megkegyelmeze” szerepel.

Bár az 1633-as bécsi kiadásban is ez szerepel, de a későbbi *Istenes énekek*-kiadások mindegyikében a következő, múlt idejű alak áll: *ki már megkegyelmeze*.

A *Böloni-kódex* variánsa az isteni kegyelmet már a múltban megtörténtként mutatja be, de újabb variáns formájában: „ki már megkegyelmezett” szerepel a forrásban. Ebből is látszik, hogy a variánsok számos esetben tartalmaznak nemcsak az orális hagyományozódásra, de a felekezeti használatra utaló jeleket is.

⁸² PAP, *i. m.*, 338.

⁸³ Ez található a *Kuun-kódexben*, a *Czerey-énekeskönyvben* és az 1629-es bécsi *Jézus szívet szerető* (RMNy 1422) katolikus nyomtatványban is.

Szárnyát vagy szarvát? Az *Adj már csendességet...* korai variánsai

Pap Balázs tanulmánya⁸⁴ rámutat arra, hogy az *Adj már csendességet...* minden rendezetlen kiadásban Rimay-versek környezetében fordul elő, nem a Balassi-versek csoportjában. Szóhasználat és dogmatikai szempontok figyelembevételével Pap Balázs említett tanulmányában arra jutott, hogy a közvetlen érvek hiányának ellenére sem kizárt, hogy az *Adj már csendességet...* nem Balassi-vers, hanem Rimay János szerzte. Nem tudjuk, hogy az 1602–15 között kiadott unitárius énekeskönyvnek volt-e korábbi kiadása, s azt sem tudjuk rekonstruálni pontosan, hogy az Enyedi György által a prédikációjában említett unitárius énekeskönyvecske mit tartalmazhatott. Szembetűnő viszont, hogy az 1602–15 között nyomtatott unitárius énekeskönyvben a *Pusztában zsidókat...* és a *Bocsásd meg, Úristen...* az ábécérendbe beillesztve, a gyülekezeti énekekbe beágyazva található, az *Adj már csendességet...* viszont pótlásként, az ábécérend után, feltehetően egy újabb ábécérendbe szervezett, frissen a kötetben helyet kapó énekrész első darabját képezte.⁸⁵ Úgy tűnik tehát, hogy az *Adj már csendességet...* szövege nem a többi Balassival egyszerre kerül be az unitárius gyülekezeti éneklésbe.

A vers kötetbeli helye arra is utalhat, hogy az *Adj már csendességet...* nem ugyanabból a forráscsoportból kerül a gyülekezeti éneklésbe, mint a Balassi-szövegek, hanem valahonnan máshonnan vált ismertté, így került a gyülekezeti használat révén az orális hagyományba.

Az ének az *Istenes énekek* előtt nyomtatásban csak az unitárius gyülekezeti- és magánhasználati énekeskönyvekben jelent meg, s az 1602–15-ös kiadástól kezdve mindegyikben szerepel. Kézírtos változatai pedig a mára megsemmisült *Vasady-kódexben* (S 27) és *Kassai István énekgyűjteményében* (H 32) található.

⁸⁴ PAP Balázs, *Az Istenes énekek margóira = GHESAURUS. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010, 335–342. <http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/PapBalazs-Ghesaurus.pdf> (letöltve: 2017. július 27.)

⁸⁵ A kötet csonkasága miatt a pótlásban csak az *Adj már csendességet...* első versszaka van meg. Az unitárius énekeskönyvekben viszont a 17. századi kiadások során általánosan mondható, hogy a „frissen” bevett szövegeket toldalékként közlik, új ábécérendben. Ilyen az 1632-es énekeskönyvben is van, ahová számos Thordai-zsoltár került be, de az 1700-as magánhasználatra szánt énekeskönyv szerkezete is olyan, hogy az előző kiadások énekeit közli ábécérendben, majd új ábécérendbe szervez még ugyanannyi éneket, melyek feltehetően itt jelentek meg először, az unitárius magánhasználatra szánt gyűjtemény darabjaiként.

A *Vasady-kódexet* ma már csak Dézsi Lajos hagyatékából⁸⁶ és tanulmányából⁸⁷ ismerjük, ez alapján viszont, mivel az elemzett versről nem készített másolatot, sajnos nem tudunk elemzést adni. Érdekes viszont, hogy a *Vasady-kódexbe* másolt unitárius káté⁸⁸ alapján Debreczeni Sándor nyomán a kódexnek unitárius eredetet tulajdoníthatunk, ahogyan arra a forrás ismertetésénél már utaltunk.⁸⁹ A Dézsi által közölt részletekből kitűnik, hogy az *Adj már csendességet...* szövege az unitárius nyomtatványokban található variánssal rokonítható, s erre Debreczeni tanulmánya is felhívja a figyelmet.⁹⁰ Így hangsúlyoznunk érdemes azt is, hogy a *Vasady-kódex* nem csak 1613–15 közötti, ahogyan azt mondani szokás, hanem később is kerülnek bele szövegek.

A kódex egyik bejegyzése szerint ugyanis – amelyben hosszas Ovidius-idézetek és -fordítások találhatók a lapokon – úgy tűnik, hogy 1624 után egyértelműen unitárius kézen volt, ők írtak bele. Egy, a *Heroidákból* latinul idéző résznél⁹¹ vannak magyar nyelvű, verses fordítások is, ami alá a következő van írva: „A Clarissimo Viro Ioann M. Varsolczio Explica: Claud. AD. 1624 idibus Decem”. Az unitárius Varsolczi M. János tanulmányairól, műveltségéről és munkásságáról bővebben nem szólunk,⁹² de a Varsolczi *Heroida*-magyarázatát és fordítását Kolozsvárra tevő másoló alapján egyértelmű, hogy a kódex jelentős része nem az 1613–15-ös évben keletkezett, hanem később, kolozsvári unitárius környezetben. Erre utal az antik szerzők után bemásolt, már említett ismeretlen unitárius káté is.⁹³ Tehát ha a rendkívül összekeveredett gyülekezeti énekrészt nézzük, az *Adj már csendességet...* egykor itt megtalálható szövegváltozata – lévén, hogy a sok helyütt megjelenő záró doxológia nincs meg a végén,⁹⁴ az első strófái pedig a nyomtatott unitárius variánssal szinte teljesen azonosak – min-

⁸⁶ A Dézsi-hagyaték *Vasady-kódexet* érintő részei megtalálhatók a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában. (Jelzetei: Ms 00620; Ms 00834)

⁸⁷ DÉZSI Lajos, *A Vasady-kódex*, ItK, 1913, 14–27.

⁸⁸ A Dézsi-hagyatékban található átiratot megnézve ez egy olyan unitárius szellemű káté, melyet a mai napig nem ismerünk, létezéséről semmit nem tudunk. (Molnár Dávid segítségével igyekeztem utánajárni, hogy mi lehet a káté, de nem találtuk nyomát az unitárius kátéirodalomban annak ellenére, hogy dogmatikája egészen nyilvánvalóan unitárius.)

⁸⁹ DEBRECZY Sándor, *A Vasady-kódex eredete*, KerMagv, 1940, 247–250.

⁹⁰ DEBRECZY, *i. m.*

⁹¹ DÉZSI, 1913, *i. m.* alapján a 38a lapon.

⁹² Balázs Mihály részletező életrajzot ad: BALÁZS Mihály, *Altdorf és az erdélyi unitáriusok*, KerMagv, 2012, 211–228.

⁹³ Ezt a jelleget emeli ki DEBRECZY Sándor, *i. m.*

⁹⁴ DEBRECZY, *i. m.*, 250.

denképpen unitárius lejegyző keze nyomának tudható be. Ezáltal kizártnak tekinthetjük, hogy az *Adj már csendességet...* első forrása a *Vasady-kódex* legyen, a *Vasady-kódex* változata minden bizonnyal a nyomtatott unitárius énekeskönyvből (1602-15) vagy az unitárius énekhagyományból kerülhetett át, hiszen az énekek előtt a kódexben a dátum 1624, a helyszín Kolozsvár, és a szöveg unitárius személyeket említ.

A vers első strófája és a második strófa első sora az unitárius nyomtatványval egyetlen ponton nem azonos, amely azonban csak a *Vasady-kódex* szövegváltozatában található meg, a többi nyomtatott forrásban sincs ilyen variáns. A nyomtatott unitárius hagyományban a következőképpen néz ki a szöveg:

„1. Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr.
Bujdosó elmémet, ódd bútól életet, kit sok⁹⁵ kín fúr.

2. Sok ideje hogy már, lelkem szomjuhon vár mentségére...”

Az „ódd bútól életet” forma van meg az 1633-as bécsi *Istenes énekek*-kiadásban és az 1660 körüli kassaiban, de az összes többi kiadás a *szívemet* variánst hozza.⁹⁶ A Balassi kritikai kiadás szerint minden forrás azonos a 2. strófa elején: „sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére.” Kivételt képez ez alól az unitárius nyomtatott hagyomány, a *Kassai István énekgyűjtemény* variánsa – amely, ahogyan azt az előbbi alfejezetekben kifejtettük, unitárius gyűjtemény – és a *Vasady-kódex*.

Úgy tűnik tehát, hogy az *Istenes énekek* kiadásain kívül az *Adj már csendességet...* egyedül a 17. század eleji kolozsvári unitárius forrásokban maradt fenn, ellentétben a Balassi-hagyomány többi vizsgált darabjával, amelyek viszont szórványosan másutt is megjelentek. Így valóban nem zárhatjuk ki, hogy máshonnan lett az unitárius éneklés része, mint a fentebb tárgyalt néhány Balassi-vers. Ez az apró adalék legalábbis összhangban van Pap Balázs érvelésével: a korai, szórványos, gyülekezeti énekeltségű Balassi-hagyomány és az *Adj már csendességet...* korai szöveghagyománya nem azonos, egyetlen közös pont az 1602–15 között kiadott unitárius gyülekezeti énekeskönyv, ahol viszont toldalékként jelenik meg a szöveg.

⁹⁵ A *Vasady-kódexben* Dézsi alapján: csak. Ez az egyetlen eltérés van csupán.

⁹⁶ Ld. a hálózati kritikai kiadást.

Kitérés

Messzire vezető probléma, egy önálló dolgozat lehetne a Rimay- és Balassi-versek 17. század eleji előfordulásának vizsgálata. Az *Adj már csendességet...* az első unitárius gyülekezeti énekeskönyvben – mint említettük – toldalékként szerepel, nem úgy, mint a két Balassi-szöveg (*Bocsásd meg, Úristen...* és *Pusztában zsidókat...*), tehát feltehetően ekkoriban kezdett népszerű lenni, friss gyülekezeti éneknek tekinthető. Rimay-verseket nem is vesznek be az unitárius gyülekezeti énekhagyományba, az 1623-as magánhasználati énekeskönyvben viszont találkozunk kettővel, a *Legyen jó idő csak...* és az *Ó, ki későn futok...* kezdetűvel. Ha a doktori dolgozatomban hozott érvek elfogadhatók, miszerint az első unitárius énekeskönyv 1616 körül keletkezett,⁹⁷ akkor elmondható, hogy ez a toldalékban megjelenő *Adj már csendességet...* és az 1623-ban a magánhasználatban megjelenő Rimay-versek talán egy hagyományágon válnak ismertté az unitárius éneklésben, és ez későbbi, mint a Balassi-szövegek népszerűvé válásának időpontja. A Rimay-szövegek ismerete az unitárius hagyományban 1627-re már egészen bizonyos, hiszen Thordai János zsoltáraiban kimutatható hatásuk.⁹⁸ Pap Balázs felvetését azzal is alátámaszthatjuk az unitárius korpuszból, hogy Thordai János zsoltáraiban a számos Rimay-hatással szemben alig találkozunk Balassi-hatással, összesen kétszer használ Thordai Balassi-nótajelzést. Egyszer az *Ó, én kegyelmes Istenemet*, melyről nem kizárt, hogy esetleg még a többi Balassi-versnél korábban bekerül az unitárius hagyományban ismert szövegek közé, hiszen a feltehetően a 16. század végén lengyelből fordított unitárius énekeknek már nótajelzése ez a Balassi-vers. A Thordai 68. zsoltárához nótajelzésként írt Balassi-incipit pedig nagy változást mutat az *Ó, én kegyelmes Istenem...* bármelyik későbbi nyomtatott vagy kéziratos forrásához képest. A Thordai-zsoltárok nótajelzésében a Balassi-variáns első két sora a következő:

„Ó, én kegyelmes Istenem,/ mely igen kesereg lelkem.”

⁹⁷ HEVESI Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*, Szeged, 2015, 6–11. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2777/2/hevesi%20andrea%20doktori%20disszertacio.pdf> (letöltve: 2017. július 27.)

⁹⁸ ZENTAI Mária, *Rimay-hatás Thordai János zsoltáraiban*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 13(1993), 99–109.

A hálózati kritikai kiadás alapján minden egyes későbbi forrás a következő kezdősorokat hozza:

„Ó, én kegyelmes Istenem,/ mely igen megverél engem.”

Látható, hogy igen erős eltérés tapasztalható az unitárius hagyományban meglévő két sor és a többi forrás idézett része között, így arra gondolhatunk, hogy az unitáriusok ezt az éneket is igen korán, igen erőteljes változtatásokkal ismerték, noha nyomtatott vagy kéziratos forrásból a teljes szöveg nem maradt ránk a korból.

A Thordai-zsoltárok számtalan Rimay-hatása mellett tehát ez a nótajelzés a Balassi-szövegek ismeretére utal. Megemlítjük még, hogy nótajelzésként előfordul még összesen két alkalommal az *Adj már csendességet...* Ezek a zsoltárok metrumukban is azonosak a nótajelzésként hivatkozott Balassi(?)-verssel. Ezek a *Jó az egységben...* (133. zsoltár), és az *Úristen a király...* (21. zsoltár).

Thordaira a zsoltárok 1627-es írásakor sok Rimay-vers hatással volt, míg Balassi Bálintnak csak két szövege fordul elő nótajelzésként zsoltárainál, s ezek közül az *Adj már csendességet...* pont kétes szerzőségű. A számtalan Rimay-hatás miatt és az *Adj már csendességet...*-nek az első nyomtatott unitárius énekeskönyvben toldalékként való szereplése miatt talán nem túl merész dolog azt mondani, hogy Pap Balázs felvetését, miszerint inkább Rimay-szövegről van szó az *Adj már csendességet...* esetében, a korai unitárius források, ha alá nem is támasztják, de ellent semmiképp nem mondanak.⁹⁹

Visszatérve az *Adj már csendességet...* unitárius variánsának elemzéséhez az, hogy ez a korai variáns a kollektivizálásra jellemző sajátosságokkal rendelkezik, tetten érhető többek között a 4. strófában is: az unitárius forrásokban a „sok bűnöm éktelen, romlott, való” felsorolás olvasható, míg minden nyomtatott hagyományban „romlást valló” bűnről van szó. Egyszerű felsorolássá alakítja az unitárius variáns a jelzős szerkezetet.

Szintén felsorolássá változik az 5. versszak első sora is, amely által gyakorlatilag az értelme is elvész a sornak, de az unitárius nyomtatott hagyomány a 17. században végig ehhez az alakhoz ragaszkodik: „Jó voltod változást, gazdagságot, fogyást ereszthető.” Az *Istenes énekek* kiadásaiban megjelenő, értelmesnek is

⁹⁹ Doktori dolgozatomban bemutattam néhány példát, amelyben Thordai Rimay rímet használja előszeretettel. Az *Adj már csendességet...* első strófájának rímpárja egy alkalommal előfordul a Thordai zsoltárokban is: a 68. zsoltár 20. versszaka az *Úr-fúr-Úr-gyúr* rímet hozza. (ld. RMKT 17/4. 123. sz., 265.)

tűnő birtokos szerkezetből („gazdagságod fogyást”) felsorolás lesz, mely lényegesen egyszerűbb.

Az eredeti, esetleg szerzői változathoz közelebb állónak tűnik viszont a 7. versszak az unitárius gyülekezeti énekként szolgáló változatban, mint az *Istenes énekek* szöveghagyományának nagy többségében.¹⁰⁰

„Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
add meg életemnek, épséges fejemnek letört szarvát.”

Szentmártoni Szabó Géza rámutatott arra, hogy a jobbnak ezt, a szarv-metonímiát alkalmazó változatot kell tekinteni, nem a szárny-hasonlatot hozót.¹⁰¹ S ahogy látjuk, a legkorábbi nyomtatott és kéziratos hagyományokban ez lelhető fel. Nem érdemes elvetni ezeket a szövegeket, mint „rosszabb,” széténekelt, a gyülekezeti éneklés szempontjainak és változási jellemzőinek alávetetteket, hiszen bizonyos esetekben nem kizárt, hogy éppen a szerzői szöveghez közelebb álló variánst hozzák.

S valóban, noha az 1602–15-ös kiadásban szereplő variáns 3. versszakát a kötet csonkasága miatt nem ismerjük, érdemes megfigyelni, hogy még az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv is olyan változatot hoz, amely a radikálisabb unitárius hitelvekkel nem egyeztethető össze, ellenben pontosan olyanok a sorok, mint a későbbi Balassi-Rimay kiadásokban.

„Nem kicsiny munkával, Fiad halálával váltottál meg:
kinek érdeméért most is szükségemet teljesítsd meg.”¹⁰²

A nyomtatott unitárius hagyományban tehát a későbbi szövegekkel tökéletesen egyező változat áll, s ez az unitárius dogmatika szempontjából nem számít radikálisnak. A *Kassai István énekgyűjteményében* szereplő szöveg el is tér ettől, és a mondandót – hogy Krisztus halálával érdemeltük ki az Űristen kegyelmét és az örök életet – megváltoztatja, s már radikálisabb hitelveknek megfelelően hozza az éneket: Krisztus mint közvetítő, közbenjáró szerepel a variánsban.

¹⁰⁰ Csak az 1660 körüli bártfai és a kolozsvári kiadások hozzák azt, amelyet az unitárius források mindegyike.

¹⁰¹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Mint szép ereklyével...” *Balassi versének hasonlata és ami mögötte rejtezik*, *Iskolakultúra*, 2(2004), 36–49, főként 39.

¹⁰² Az 1632-es kiadás alapján közöljük, de mivel igen csekély a kiadások közti szöveg-változás, így feltehetően a toldalékként az 1602–15 közötti nyomtatvány változatában is ugyanez volt.

„Nem kicsiny csodával, fiad halálával váltottál meg,
kérünk ő általa, minden szükségünket teljesítsd meg.”

Megfigyelhetjük, hogy a kéziratot lejegyző változatában már nem is E/1-ben szól a beszélő, hanem többes szám található a strófában, a gyülekezet együttes, mindenkire egyaránt érvényes kijelentésével találkozunk itt, nem a személyes kéréssel. A kollektivizálás tehát ebben az egy Balassi-versben (?) először kéziratosan jelenik meg. Ebből is arra következtethetünk, hogy az első nyomtatott énekeskönyv anyaga még egy a szerzői változathoz viszonylag közelálló szöveg alapján készült, még nem mutatta a gyülekezeti éneklés okozta variálódás jellemzőit. Az 1629 körüli kézirat viszont már többes számot használva, az unitárius hitelveknek megfelelően módosította a szövegrészt. Így továbbra is állni látszik, hogy az *Adj már csendességet...* nem ugyanabból a hagyományágból került be az unitárius énekek közé, mint a többi Balassi-vers, hanem később lett a gyülekezeti éneklés része, a szöveg később kollektivizálódott igazán.

Ezt a bemutatott dogmatikai változást egyébként a későbbi unitárius nyomtatványok is a *Kassai-énekgyűjtemény* lejegyzőjéhez hasonlóan igyekeznek használni, de más megoldásokkal: az 1697-es gyülekezeti énekeskönyvben „kinek szent nevében most is szükségemet...” szerepel, az 1700-as magánhasználatra szánt énekeskönyvben pedig „kinek sok kínjáért most is szükségemet...” áll.

Ebből az is látszik, hogy egy gyülekezeten – nemhogy felekezeten! – belül sem állandóak a szövegek. A 17. század elején a gyülekezeti énekgyűjteményekben szereplő Balassi- (és Rimay?) szövegek ugyanúgy az alapvetően a szóbeli hagyomány által kialakított variánsokkal rendelkeznek, mint a többi gyülekezeti ének.

Összegzés

Arra igyekeztünk rávilágítani, hogy néhány, csak a század 30-as éveitől (vagy még később) nyomtatásban megjelenő Balassi és Rimay szerzte *Istenes énekek*-szöveg a 17. század első harmadában már a gyülekezeti éneklés része lett, és a szórványosan fennmaradt nyomtatott vagy kéziratot variánsaik arról tanúskodnak, hogy mindenki számára ismert, énekelt szövegekkel állunk szemben.

Talán éppen ezért, a széténeklés, a változatokban létezés miatt igyekeznek az *Istenes énekek* kiadói minél jobb, a szerzői változathoz közelebb lévő, a szövegeket állandósítani, rögzíteni próbáló kiadásokat készíteni, melyek tulajdonképpen magánhasználati énekeskönyvnek tekinthető kiadások lesznek a bennük szereplő, az Istent közvetlen, személyes hangnemben, a legtöbbször E/1-ben megszólí-

tó verses szövegek által. Horváth Iván rámutatott arra, hogy Balassi istenes témájú énekei a gyülekezeti ének műfaji konvencióit sértik meg a bűnbánat személyességével, a kétkedő, kérdező hangnemmel.¹⁰³

Láthattuk, hogy a fennmaradt szegényes forrásoknak igen jelentős része köthető közvetlenül vagy közvetve a 17. század eleji erdélyi kancelláriához, illetve a kolozsvári unitáriusokhoz. Így az sem kizárt, hogy valóban Petki János az a *művelt, irodalomkedvelő férfiú*, akihez több Balassi- (és Rimay-?) szöveg jutott el, de innen ezek a szövegek a saját életüket kezdték élni, közismertek, közkedveltek lettek, s az unitárius gyülekezet énekelte, mi több, széténekelte azokat.

Balassi szerelmi tárgyú szövegeinek popularizálódása először a 17. századi, főként nemesi környezetből ránk maradt kéziratosszerű lírában ment végbe, de ahogyan Csörsz Rumen István¹⁰⁴ és Szilasi László¹⁰⁵ is rámutatnak, ezek elsősorban nem a szövegek variálását jelentik, hanem a poétikai-retorikai minták hatottak.

Az istenes témájú Balassi-versek esetében nem a poétikai-retorikai minták hatnak elsősorban, hanem a szövegek variálódását figyelhetjük meg.

A 17. század első harminc évében keletkező forrásokban szereplő összes istenes témájú Balassi-vers olyan kollektivizált, a gyülekezeti éneklésnek alávetett szövegváltozattal rendelkezik, amely a nyomtatott Balassi–Rimay *Istenes énekek* egyik kiadásában sem jelenik meg a későbbiekben, így forrásul semmiképp nem szolgálhattak ezekhez.

¹⁰³ HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai 2004, 200–213. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a korai, az *Istenes énekek* nyomtatott hagyománya előtti szövegváltozatok leküzdötték ezt a problémát a kollektivizálás által, és az unitárius éneklésben egészen biztosan megjelentek a szövegek. Talán emiatt nem volt éreztelen az összevetése a gyülekezeti anyaggal, hiszen ezáltal feltárultak azok a tendenciák, amelyekkel ezek a szövegek is az énekelt, orális hagyomány részei lehettek, még az *Istenes énekek* megjelenése előtt.

¹⁰⁴ CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, „*Bujdosom szoros utakon.*” *A régi magyar bujdosóénekek poétikája, I*, Doromb, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014 (Közköltészeti tanulmányok, 3), 147. http://reciti.hu/wp-content/uploads/08_Csorsz_Doromb3.pdf (letöltve: 2017. július. 27.)

¹⁰⁵ SZILASI, *i. m.*